

Middeleeuwse grondslagen van het Europese denken

***De Academische Boekengids* 26, april 2001, pp. 9-10.**

Wanneer een denkbeeldige reiziger zo omstreeks het jaar 1100 zou moeten kiezen welke van de drie grote beschavingen in de Mediterrane en Noord-Europese wereld van dat moment - het Latijnse Christendom, het Byzantijnse Rijk en de wereld van de Islam - de meest spectaculaire ontwikkeling zou doormaken en een blijvend stempel zou drukken op de geschiedenis van de intellectuele ontwikkeling in het Westen, dan zou hij waarschijnlijk kiezen voor de Islam, een rond die tijd dynamische en zich snel uitbreidende beschaving. Reizend langs de culturele hoofdsteden zou hij zeker ook onder de indruk zijn geraakt van Byzantium, maar een intellectueel klimaat dat in een verre toekomst zou leiden tot de Verlichting en de wetenschappelijke revolutie, zou hij zeker niet hebben toegedicht aan het Noord- en West-Europese Christendom, dat juist in de voorafgaande eeuwen zo had geworsteld om de culturele erfenis van de klassieke wereld te bewaren en slechts mondjesmaat vooruitgang boekte.

Met de observaties van deze hypothetische reiziger begint Marcia Colish haar veelomvattende en encyclopedische naslagwerk *Medieval Foundations of the Western Intellectual Tradition*, waarin zij een intellectuele geschiedenis van het Westen schetst van 400 tot 1400. De keuze van dit tijdvak wijkt af van de algemeen gangbare periodisering van de Middeleeuwen (500-1500) omdat zij juist de continuïteit van de overgang van de (laat)klassieke naar de middeleeuwse wereld in kaart wil brengen en wil laten zien hoe de middeleeuwse beschaving haar eigen intellectuele traditie ontwikkelde, daarmee de voorwaarden scheppend voor alle latere vooruitgang. Dit is natuurlijk bedoeld om het eeuwenoude vooroordeel te ontcrachten als zou het *Medium Aevum* een onvruchtbaar en barbaars tijdvak zijn dat de klassieke wereld van de Renaissance scheidt (vele auteurs zijn Colish hierin overigens reeds voorgegaan), maar ook om de aandacht af te leiden van het geijkte idee van periodisering en de lezer bewust te maken van het wisselvallig lot van de intellectuele geschiedenis en van de momenten en beslissingen daarin die cruciaal bleken voor haar voortgang. Daartoe heeft de auteur haar werk gestructureerd rond een vergelijking van het Latijnse Christendom met die andere twee beschavingscentra, Byzantium en Islam, die, in tegenstelling tot de eerste, al vanaf het begin een grote vlucht namen, maar ook veel eerder over hun hoogtepunt heen waren.

Zo halverwege het boek vindt men een aantal hoofdstukken over de Byzantijnse en Islamitische cultuur die het werk eigenlijk in tweeën delen. Het aan deze vergelijking voorafgaande deel is een min of meer chronologische beschrijving van de overgang van oudheid naar vroege Middeleeuwen; het erop volgende gedeelte is meer thematisch en bestaat uit hoofdstukken gewijd aan vier kerngebieden uit de middeleeuwse intellectuele traditie in Europa: literatuur, religieuze cultuur, het speculatieve denken in theologie, filosofie en natuurwetenschap, en ten slotte politieke en economische theorie.

Opmars van West-Europa

De vergelijking met de Oosterse cultuurcentra maakt duidelijk waarin de doorslaggevende verschillen precies gelegen zijn. Hoewel Colish zich niet waagt aan een puntsgewijze uiteenzetting, komt zij toch telkens op een aantal centrale motieven terug. Ten eerste is er de relatie tussen het geloof en het klassieke pagane gedachtegoed, ten tweede de inrichting van het onderwijssysteem en de intellectuele centra, en ten derde, daarmee samenhangend, de status van de communicatiemediën, dat wil zeggen de diverse talen die in Oost en West werden gebruikt. Een verklaring voor deze verschillen en voor de vraag waarom zij een graadmeter zijn voor de uiteindelijke opmars van West-Europa, zoekt men tevergeefs in het boek van Colish. Zoals bij alle historische processen van grote omvang is hier waarschijnlijk een conglomeraat van oorzaken aan te wijzen, waarbij met name politieke en economische factoren een belangrijke rol spelen. Maar in dit handboek voor intellectuele geschiedenis concentreert de auteur zich juist op de ontwikkelingen binnen het denken, op de ontdekkingen en de stellingnames die voor het Westen van doorslaggevend belang zijn geweest.

Voor de volkeren van het Boek (Joden, Christenen en Islamieten) heeft er altijd een spanningsveld bestaan tussen het geloof en het klassieke gedachtegoed. Zo verhaalt de kerkvader Hieronymus in een van zijn brieven over een zorgwekkende droom waarin God hem indringend vraagt wat hij nu eigenlijk is: Christen of ciceroniaan. Omdat de twee tradities elkaar niet verdragen voelt hij zich kennelijk gedwongen een keuze te maken. Voor Hieronymus is dit een gewetenskwesie, maar voor Augustinus, de grootste van de Latijnse kerkvaders, is een keuze voor het één ten koste van het ander niet aan de orde: toen de Israëlieten uit het slavenhuis Egypte wegtrokken, stond God hen toe de rijkdommen in goud en zilver van dat land als buit met zich mee te voeren. Deze vergelijking is een treffende illustratie van Augustinus' visie op de annexatie van het klassieke cultuurgoed, maar meer dan alle andere *patres* is hij overtuigd van de betrekkelijkheid van de Grieks-Romeinse cultuur.

In zijn *Stad van God*, geschreven naar aanleiding van de val van Rome, analyseert Augustinus samenleving en geschiedenis in termen van twee tegengestelde neigingen in de menselijke ziel: een hang naar God en een hang naar de wereld, waarmee hij impliciet het fundament voor de vrije ontwikkeling van het denken in de seculiere samenleving legt. Die twee neigingen verenigen zich immers, hoewel

tegengesteld, toch in één mens en worden pas in eschatologische zin gescheiden. Vandaar dat het ook kenmerkend is voor de Westerse traditie dat het geloof nooit ten koste is gegaan van de ontwikkeling van het denken. Het klassieke denken werd het middel om het Christelijk geloof intellectueel gestalte te geven en belangrijke geloofsprincipes, zoals de Triniteitsleer, werden een drijvende kracht achter de ontwikkeling van het speculatieve denken. Het blijvende bewustzijn van de spanning tussen geloof en rede is evenwel in de gehele Christelijke traditie aanwezig.

Gouden eeuw

Voor de Byzantijnse denkers heeft een dergelijk spanningsveld nooit een rol van betekenis gespeeld, zodat de toepassing van klassieke geleerdheid (met name de filosofie) op theologische kwesties iets vanzelfsprekends was. Zo kon het ook gebeuren dat neoplatoonse en aristotelische ideeën leerstellige problemen schiepen, doordat bijvoorbeeld de schepping werd voorgesteld als een emanatie vanuit God (waarmee Gods vrijwillige scheppingsdaad *ex nihilo* werd gecompromitteerd) of doordat aan Christus slechts één natuur werd toegeschreven (naar het model van het aristotelisch hylemorfisme geloofden de zogenaamde monofysieten dat Christus alleen mens is naar het lichaam en dat zijn ziel niet menselijk, maar louter goddelijk is). Veel speculatief denkwerk werd derhalve geïnvesteerd in heterodoxe Christologieën, wat ten koste ging van intellectuele vernieuwing.

In de Islamitische cultuur bestond wel een spanning tussen het geloof en het klassieke denken, maar in tegenstelling tot het Christendom zag de Islam zich niet als de exclusieve erfgenaam van de Grieks-Romeinse intellectuele traditie. De dominante houding ten opzichte van deze traditie was er altijd een van interesse op zuiver praktische gronden: wetenschap en wijsbegeerte zijn van belang voorzover ze een praktisch doel dienen, zoals de techniek of artseneij. In de praktijk kwam dit er uiteindelijk op neer dat de voor de zuivere wetenschap en wijsbegeerte zo broodnodige steun van de kaliefs werd ingetrokken ten gunste van het godsdienstonderricht. Beoefenaren van die disciplines waren genoodzaakt hun werk in eigen tijd en met eigen middelen voort te zetten. Na de twaalfde eeuw zou de verdere ontwikkeling van het speculatieve denken stagneren door de groeiende kritiek en desinteresse van het godsdienstig establishment en door de invallen van fundamentalistische heersers in Moslim Spanje en het Midden-Oosten. Dit kan evenwel niet verhelen dat de gouden eeuw van de Islamitische wijsbegeerte ongeëvenaarde hoogtepunten kende in de werken van onder meer Algazali, Avicenna en Averroes, die later ook in West-Europa school zouden maken en, hoe kon het ook anders, binnen het reeds genoemde spanningsveld aanleiding zouden geven tot controverse.

Kennisoverdracht

Van groot belang voor de intellectuele traditie van een beschaving is natuurlijk kennisoverdracht en de inrichting van vormingscentra. In de Oosterse wereld lag het patronaat van het onderwijs vooral bij de machts- en bestuurscentra, die lange tijd garant konden staan voor intellectuele bloei. In Byzantium was de steun aan het onderwijs sterk afhankelijk van de politieke situatie: met de verzwakking van het rijk verdween ook de steun. In de Islamitische wereld was het uiteindelijk de religie die het belang van wetenschap en wijsbegeerte voor de religieuze cultuur ontkende en daarmee ontkrachtte. In het Latijnse Westen lagen de zaken anders: daar waren vooral de kloosters verantwoordelijk voor het behoud en de overdracht van kennis. De Benedictijnse orde nam hierin het voortouw: de orde voorzag niet alleen in een scholingsprogramma voor de eigen kloosterlingen, maar ook voor de mensen uit de omgeving. Geletterdheid bleef hierdoor niet beperkt tot de monastieke kringen. Latere kloosterhervormingen (Cisterciënzers en Victorijnen) en de stichting van nieuwe orden (Franciscanen en Dominicanen) waren van groot belang voor nieuwe intellectuele ontwikkelingen, waarvan vooral de aanwending van filosofie in de bestrijding van academische heterodoxie en ketterij moet worden vermeld. Vrijwel nooit zijn denken en geloven tijdens de Middeleeuwen van elkaar vervreemd geraakt en zelfs de mystiek werd voorgesteld als een suprarationele kennis die tot een volledig begrip van de essentie der dingen kan komen.

Cruciaal in dit proces van kennisoverdracht is taal. Dat Latijn als *lingua franca* tot ver in de moderne tijd de Westerse intellectuele traditie heeft gedragen behoeft geen nader commentaar, maar een belangrijk aspect van *Medieval Foundations* is de uitvoerige aandacht die Colish besteedt aan de volkstalige literatuur van de vroege én de late Middeleeuwen. Hiermee maakt zij duidelijk dat het onderscheid tussen Latijn en volkstaal zich niet eenvoudig laat vertalen naar een onderscheid tussen hoge (geleerde) cultuur en volkscultuur. De kerstening van de Noord-Europese volkeren - Kelten, Germanen en Franken - was een moeizaam proces en met smaak citeert Colish uit de Keltische literatuur een voorbeeld van de niet altijd even soepele versmelting van inheemse motieven en de nieuwe godsdienst. *I would like a great lake of beer / for the King of Kings. / I would like to be watching Heaven's family / drinking it for all eternity* (p. 80). Deze regels stammen uit *Het hemels banket*, een aan de devotie van Jezus en de heilige familie gewijd gedicht dat duidelijk laat zien dat de idealen van het Christelijk geloof en het Keltisch krijgersvolk niet altijd dezelfde zijn. In een werk als het Oud-Engelse *The Dream of the Rood* is de Christelijke cultuur al helemaal tot de Angelsaksische verbeeldingswereld doorgedrongen; een paar eeuwen later wordt de laatste stap in de volledige versmelting van de volkstaal met de dominante intellectuele traditie gezet door Dante, wiens *Divina Commedia* niet alleen een volkstalig religieus werk is, maar tevens een doctrinair en wijsgerig werk.

In de hoge waardering van de volkstalen toont de Westerse traditie een bundeling van krachten die geen parallel heeft in de Oosterse tradities. In de Islamitische wereld maakte de Koran het klassiek Arabisch tot de taal van de religieuze cultuur, die weliswaar een verscheidenheid aan volkeren en groeperingen

wist te verenigen, maar ook uiteindelijk het wijsgerig en wetenschappelijk gedachtegoed buitensloot. In Byzantium werd het voor de massa onverstanebare Attisch Grieks de taal van een immer slinkende intellectuele elite, zodat een kloof ontstond tussen hoge en lage cultuur, waarbij de hoge cultuur uiteindelijk fossiliseerde en weinig anders deed dan het conserveren en codificeren van oude tradities.

Balans

Aan het eind van haar boek maakt Colish nog eens de balans op van de intellectuele traditie van de Middeleeuwen door te bekijken welke aspecten van die traditie wél en welke niet bepalend zijn geweest voor de ontwikkelingen in de vroeg-moderne tijd. Het beeld dat Europa van zichzelf had als een groot Christelijk gemenebest en het gemak en de openheid waarmee de middeleeuwse religieuze cultuur een verscheidenheid aan interpretaties van het eigen geloof kon accepteren, behoren tot de laatste categorie. Aan het eind van de Middeleeuwen was het Heilige Roomse Rijk, een ideaal voortgebracht door het politieke denken van het Karolingische tijdperk, niet langer een Europese, maar een Duitse aangelegenheid, en pluriformiteit in geloofsopvattingen werd niet langer acceptabel geacht. Dit is natuurlijk een ontwikkeling in de richting van nationalisme en intolerantie, wat door Colish kort wordt aangestipt maar niet verder uitgewerkt.

Daartegenover staan de middeleeuwse verworvenheden die wél hebben doorgewerkt en een bron van inspiratie zijn gebleken voor latere generaties. Colish wijst daarbij op de belangrijke rol van de middeleeuwse literatuur: niet alleen in het creatief verwerken en vernieuwen van traditionele bronnen en motieven, maar ook in het opwaarderen van de volkstalen als volwaardige dragers van intellectuele expressie. De auteur besteedt in een aantal hoofdstukken veel aandacht aan dit thema en wijst van tijd tot tijd op het scherpe contrast met de veel behoudender literaire cultuur in Byzantium.

Kritische houding

De grootste verworvenheid van de middeleeuwse intellectuele cultuur is echter zonder meer de ontwikkeling van het speculatieve denken en de scherpe, kritische houding die Westerse geleerden aannamen ten opzichte van de overgeleverde bronnen. Het is deze geesteshouding die de ontwikkelingen in het onderwijssysteem (van kloosterscholen naar kathedrale scholen en universiteiten) mede bewerkstelligde. Een concentratie van vakken en opleidingen maakte dat theologen, medici en juristen allen dezelfde basisopleiding kregen en ook (een opvallend verschil met de Byzantijnse en Islamitische cultuur) kennis namen van elkaars vakgebieden en methodologieën. Een speerpunt in deze ontwikkeling wordt gevormd door de *logica modernorum*, een post-aristotelische logica die reeds aanwezig was vóór de receptie van de Grieks-Arabisch en Grieks-Joodse vertalingen en commentaren van Aristoteles? werken en die zich ontpopte als één van de snelst groeiende vakgebieden in het middeleeuwse curriculum. Colish wijst erop dat de ontwikkeling van een eigen kritisch denken de grote verdienste is van de middeleeuwse intellectuele traditie en dat juist hierin de grondslag ligt voor de spectaculaire vernieuwingen van de vroeg-moderne tijd. Deze ontwikkeling wekt de indruk niet geheel te stroken met het beeld van de middeleeuwse geleerde als een traditiegetrouw denker met groot ontzag voor autoriteiten, maar de verdienste van Colish' werk is dat ze de verscheidenheid in de middeleeuwse traditie nauwgezet in kaart brengt, zodat het beter mogelijk is te bepalen welke ontwikkelingen van doorslaggevend belang zijn geweest en welke niet. Het is deze aanpak die als vanzelf het middeleeuwse autoriteitsdenken relativeert tegenover een zich al even prominent manifesterende vernieuwingsdrang.

De aanpak van Colish blinkt enerzijds uit in de minutieuze manier waarop zij de intellectuele geschiedenis van het Westen schetst aan de hand van korte maar zeer indringende beschrijvingen en analyses van de belangrijkste auteurs en hun werken, en anderzijds in de encyclopedische wijze waarop de auteur het brede spectrum van intellectuele activiteit volledig tot zijn recht laat komen door ruim aandacht te besteden aan filosofie, theologie, literatuur, mystiek, politiek denken en een groot aantal kleinere thema's. Het maakt het boek niet alleen tot een waardevol naslagwerk voor lezers die zijn geïnteresseerd in een algemeen overzicht, maar ook voor degenen die op zoek zijn naar beknopte informatie over personen, werken en stromingen.

Jan R. Veenstra is post-doc aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Besproken boeken:

Marcia L. Colish, *Medieval Foundations of the Western Intellectual Tradition 400-1400*. New Haven and London: Yale University Press 1998, 388 p.